

32. אמנות הסיפור של עגנון (תל אביב: ספרית פועלים, 1976), עמ' 274.
33. ארנולד בנד מוצא שפרקים אלה, המכסים כמה ימים באביב 1916, "הם יחידה שלמה ועומדים בזכות עצמם". הוא טוען שלו עגנון היה מסיים את הנובלה בסוף פרק 7, "היה מגיע לאחד מהישגיו הגדולים ביותר בתחום הסיפור הקצר" (Band 1968, pp. 348, 352).
34. השווה מבנה זה עם אורח נטה ללון, שם המספר בגוף ראשון ורקם הווייה מתמשכת שבה הוא מכניס להריון את הדל, בתו של הפונדקאי, והם יולדים ילד שיביא חיים חדשים לעירה. פנטזיה זו מתחלחלת ל"חיייהם האמיתיים" של הדמויות כשרחל יולדת בן (מבעלה) שנקרא על שם המספר המשמש כסנדקו, כפי שעשה סבו. ואולם, על אף הכוח המטאפורי שיש לפנטזיה של הלידה מחדש והגאולה, היא גם נחלשת בשל האירוניה ומשום שברור כי אינה מצליחה להפיח חיים בעיירה הגוועת. עוד על מבנה הסיפור של אורח נטה ללון, ראה את מחקרי: *Between Exile and Return: S.Y. Agnon and the Drama of Writing* (State Univ. of New York Press, 1991).
35. קריב טוען שהראגה לספרים והעניין בעלייה ארצה שמגלה אלמנת ד"ר לוי הם סימנים למפנה ההיסטורי לאחר מלחמת העולם הראשונה שעורר ביהודי גרמניה הערכה כלפי מורשתם היהודית ודחף כמה מהם לעלות ארצה (קריב, 1975, עמ' 11).

אברהם הולץ

הבארים' בדון: לחקר "חביון" של יצחק קומר

נמצאות תחת ידי בשלבי-הכנה שונים, חטיבות רבות שעתידות להשתבץ יחד² בצורת הבארים במהדורה מובארת ומאויירת של *תמול שלשום* מאת ש"י עגנון שאמורה לראות אור באותה מתכונת של *מראות ומקורות*. עיין זה יעסוק בשתי מערכות שונות בתמול שלשום שנושאן המרכזי והמשותף הוא הצגת חבר/חבריים.

א. 'ברילי חברנו'

באחת הסצינות המסקרנות של *תמול שלשום*³ (עמ' 114-115) אחרי היכרות והתיידדות עם סוניה צוירינג מגיע יצחק קומר, שעד כה כמסופר, לא דרך בחדרה של נערה, לבקר את סוניה בביתה. החדר מתואר על גודלו, על מספר חלונותיו ורוחותיהם, על רהיטיו, על אביזריו ועל כליו. לאחר כל אלה אנו קוראים:

ותמונתו של ברילי חברנו שנהרג בידי ערבים. סוניה לא הכירה את ברילי, אלא משום שטיפלה באימו השכולה שבאה להשתטח על קברו נתנה לה את תמונתו. ומשום שהיה חביב על כל חברינו דומה על סוניה שהיא הכירתו יותר מכולם, וחיבבה אותו יותר מכולם. ויש שמקנטרת בחברותו של ברילי שרואות עצמן כאילו הן קרובות לו יותר (עמ' 115).

כדי שיבין הקורא בימינו ויעריך כהוגן את הציור הזה וידע עד כמה נכונים, קולעים ונאמנים הדברים הנאמרים בו אין, לדעתי, להסתפק בזיהוי האיש ובקביעת שנות חייו, כי אם מן הראוי שיובאו בלשונם קטעים מתוך רשומותיהם של בני זמנו של ברילי (רב) שווייגר. יצחק בן צבי (1884-1963) נזכר בפגישתו הראשונה עם ברילי שווייגר בקיץ 1907 כשהיה ברילי תלמיד טירון 'חיצוני' במקוה-ישראל. וכך רושם בן-צבי⁴:

ברלה וחבריו, העולים החדשים [מרוסיה] הרגישו את עצמם כזרים בסביבת חבריהם ומדריכיהם 'האליאנטיים'; משכמם ומעלה גבהו משאר התלמידים ומרוב מוריהם, אשר חונכו במסורת הקרייריסטית של כ"ח [כל ישראל חברים/ה'אליאנטס], רחוקים מהציונות ומהרעיון הלאומי הדבר היחיד שהניאם לעזוב את בית הספר היתה התקווה לרכוש הכשרה טכנית הדרושה לשם הגשמת רעיונם הנעלה - עבודת האדמה.

ברל עשה עלי רושם שגבר והלך ברבות הימים. כשהכרתיו מקרוב עורנו נער וחום הילדות מרחף עליו, עלם מהיר וזריו בדבריו ובתנועותיו, ברעיונותיו ובטיסת דמיונו. מעין חדות חיים אמיתית נבעה מלבו, שאיפה לגבורה ולמעשים כבירים. בהתפרצויותיו עבר לפעמים גבולות האסור והמותר, אולם חן מיוחד נודע לו ומשך אליו לב חבריו, והם סלחו לו לרוב על תעלוליו...

לעיתים היה ברל ניגש למצטופפים ולמתוכחים כאלה, בעוכי הוויכוח לא נכנס. בכדיחה חריפה ובגערה שנונה היה מפור את ענני המרירות ושם קץ לשטף הדיבורים החזורים על צירם - דאגות יום מחר כי יבוא.

קו שני מיוחד לברל הוא - אומץ לב טבעי, בלתי מצוי...
 כזה היה ברל - אש נפשו וסערת מעשיו עלו בד בבד...
 כשהגיעה הידיעה על הנעשה בגדה [סכסוך עם הכפר הערבי קטרה שהביא להתנפלות על איכר

יהודי] "למקווה ישראל", היה ברל הראשון לרוץ שמה בליות שנים מחבריו... בשוכם התבשרו כי הוצא מהחזה הואיל ועברו על תקנות המשמעת ועזבו את המוסד בלי רשות.

מכאן ואילך מתחילה הפרשה השנייה בחייו כי נעשה פועל במושב. מתקופה זו יש להביא מזכרונותיו של ר' בנימין² (יהושע דרלר-פלדמן 1880-1957), הכותב עליו לאחר פטירתו:⁶ "דוב שווייגר, או כמו שכולנו היינו רגילים לקרוא להנאה והנעים: בערעלי שווייגר". שניהם נפגשו לראשונה בפתח-תקווה.

אותו היום ערב שבת היה, בלילה, בשעה מאוחרת נודמנתי בפעם הראשונה עם בערעלי. טיילנו מחוץ להמושבה. ושתי כנות לויה יפות: פועלת אחת מפולניא ובת ליטא אחת. ברלי השתובב, התהלך, השתגע. ניכר היה שאיזה דברים בגו, שאיזה דבר סוער בקרבו ואינו מוצא את ביטויו הנכון. עיניהן של הריבות היו שקועות בו... במוצאי שבת הודיע ברלי שהוא נוסע הגלילה אך בניתיים לא גילה את נימוקיו.

את המבע הנכון מצא בבוקרו של יום ראשון כששלושתם, ר' בנימין, ברלי ובת ליטא, הלכו השכם בבוקר בין ההרים שבין פתח-תקווה ליפו: "ובין ההרים, במעמקים, נפתחו שערי הלבבות. נפתח ביחוד שער ללבבו הגדול של בערעלי". בתחילה גימגם והשמיע פראזות נדושות ו"ואולם לאט לאט נתגלתה לפני תמונה מיוחדת [ברלי] קנא בהחיים הערביים [ההשעמה במקור]. ההחיים האלה היו לו לסמל, למשאת נפש, להנשב ולהוד שבחיים... נודמן לנו באותה האליכה סוס דוהר ומיד קפץ ברלי ועשה לפניו 'פנטסיה' כדרך הערבים..." (עמ' 2) ואו נעשה שומר בגליל. הדברים האחרונים שלו ששמע ר' בנימין היו: "אלמלי באו היהודים הנה וראו את כל היופי הזה, כלום יכלו לוותר עליו?... בדברו את הדברים הללו היינו אנו, הוא ואני, שטוחים על אבני-גיר קטנות שעל שפת ים כנרת, מול הרי גלעד... 'גלעד'..." (עמ' 3).

ר' בנימין מוסיף שבאותו פרק זמן "סידר [ברלי] את ההגנה באופן מצוי. בבית-הספר של המושבה קבע את דירתו הארעית ומשם הרים את ההגנה לעניין של שיטה, טכסים וחריצות" (שם). וכך מתאר רבינוביץ בתקופת סגירה:

זה היה נער כבן שמונה עשרה, עם פנים רכים, עיניים חיות, שערות מסולסלות וגומות של נערה בלחיו. עליוות בלתי רגילה, קלות-דעת דרומית שבדרומית ויחד עם זה יופי של פנים שלום. ולצחוק ידע הנער הזה ממש כנערה צעירה, אהב לשיר, לרקד, להשתובב ולהשתגע, ביחוד היה מצלצל צחוק הכסף של ברלי שוייגר... ואותו הצחוק הרם, המצלצל... אותו הצחוק של ברלי היה בבת אחת מעביר אותי ומובילנו אל הים השחור... ואז הגידו לי שברלי זה בן אודיסא הוא... ברלי היה מדבר בשלוש השפות: עברית, ז'רגונית [יידיש] ורוסית... ברלי אהב את הארץ באהבה טבעית... יחף יהודי! טפוס כזה היה ברלי שוייגר. בחיצוניותו לא היה כזה, פנים יפים עם איוו נחת של יחפנים היו פניו... כל מה שהיה פה היה קרוב לו... ואך מעט, מעט נראו בו גם נטיות אחרות. ויחד עם גומות הצחוק שבלחיו - התחילו להראות אצלו גם קמטים וחריצים של דאגה... ראיתי את ברלי אחר כך. גם במירון וגם בראש-פינה רקד לאור הירח. ותמיד אותו ברלי, אותו השוכב, הצחוק, הרוקד. ואך היה גם ברלי אחר, ברלי השומר... בעת השמירה היה ברלי מתהווה לרציני... לא ברלי היה אז, כי אם דוב שווייגר. גם באותם רגעים שהיינו מדברים על הארץ, על הגליל, על השמירה היו מתראים במצחו כבר קמטים בודדים... ברלי היה לדוב ויתחיל לדבר עברית... ועד היום אני רואה את שתי הפנים לפני... הנה הוא שר: "לבתי - מנבא אביב מזהיר, רענן, פורח" ועוד מעט וקולו כבר נוגה והוא שר "הכניסיני!" (עמ' 5-8).

בימי חול המועד פסח תרס"ט נפצע ברלי שווייגר בשמירה בסגירה. "הותקף בדרכו לטבריה, נאבק עם המתנפלים, ספג כדורי עופרת של גיפת (ורבה ציד דרקני) וחוששים

שדמו הורעל".⁷ בן-צבי ורחל ינאית (1886-1979) מחליטים לבקר בבית החולים הסקוטי בטבריה. בן-צבי מספר שמצא אותו במצב גסיסה, "כוחותיו עזבוהו, אולם הכרת פניו ענתה בו כי דעתו צלולה. עמדנו דום ולבי חש שלא אראנו עוד".⁸ תיאור מפורט יותר, ומבחינת הסצינה *בתמול שלשום* מעניין יותר, נמצא ברשומותיה של רחל ינאית, הכותבת:⁹ לא הכרתי את ברלה פנים אל פנים, אך שמעו ושכחיו בפי כל. בן נאמן היה למשפחת "השומר" ובעיני היה כרע קרוב. היה הצעיר בחבורתנו ואהוב על הכול... על אכסדרה הצופה פני הכנרת שכב ברלה לברו. תתליו השחורים מתבלטים על צהור המטה. התרגש לבואנו, הושיט ידו והיא קודחת מחוס. דמומים עמדו עליידו.

ידעתי מן הסיפורים כי עיניים בהירות לו, אך העיניים הללו שהציגו בנו מתוך הפנים הנוגים מבין היה עז מכל שניתן להביע בדברים... הוא מניע את ידו כמבקש לומר דבר, אולי למסור משהו. "מרים" הוא קורא בקול חלש. ידעתי מה יקרה¹⁰ לו. נכנס הרופא, טורנוס היה שמו, עמד והחריש גם הוא, כאשר פנה ללכת מהרתי לצאת אחריו, אחוזי בשרוול סינרו הצחור ובקול עצור התחננתי: "הצל לנו את ברלה!"¹¹ רגע עמד, הביט בתוכחה וסינן מבין שיניו: "הגן רואה שאין כל תקווה". לא יכולתי להתאפק ופרצתי בבכי מר. מחיתי את דמעותי וחזרתי אל משתו של הפצוע. כה עמדו איך-אונים פנים-אל-פנים מול המוות, ליד ערש דוי של אחד מטובי הצעירים שלנו. איומה היא ההרגשה לעמוד ליד חבר גווע כשאין בידיך להושיע. כעבור יומים [כ"א ניסן, תרס"ט, 12/4/1909] הוציא ברלה את נשמתו הטהורה.¹²

בהפועל הצעיר (שנה ב', ל' ניסן תרס"ט 23/4/1909), עמ' 16, מודיעים מיפו: "כיום ב' [19/4/1909] בשעה 8 בערב היתה בבית הספרים "שערי ציון" אסיפה פומבית, שנקראה על ידי הפועלים לזכרון ההרוג דוב שווייגר. נאמו ורשבסקי, דוידסון, טיטלמן, מוסנזון, א.ז. רבינוביץ וינובסקי. באותו עמוד במודעת האבל נמסר עליו כדלקמן:

שווייגר מת בבית החולים בטבריה מקדחת צהובה, שנתרכבה ונתחזקה, עד לבלי הירפא, בגופו המלא פצעים, פצעו גיבור... עלם צעיר, מאד, כבן שבע עשרה בבואו הנה. זה היה אחי ימי אוקטובר ברוסיה. בפתח תקוה היתה ראשית עבודתו, "הבויקוט" גירש אותו משם, ממושב למושבה נדד וביקש עבודה, אז נכנס בתור תלמיד ל"מקוה ישראל", אבל בעד עזותו להיות בין המגינים הראשונים על גדרה בעת ההתנפלות הידועה (קיץ תרס"ז) גורש גם משם, ויעבור הגלילה. שם מצא לו שווייגר אמיץ הרוח כר נרחב. בכל התגרות התכופות עם הערביים הגליליים הופיע הוא כעשוי לבלי חת, ובזמן המצור על מסחה, לפני חצי שנה היה הוא, הצעיר בשנים, המנהל של כל ההגנה העברית. הנאהב והנעים בחייו! היקר והמכובד במוותו!

הסופר האידי, איסר מוסעלאוויטש (1887-1962) הידוע בכינויו-שמו "חלוש", שהיה בארץ ישראל כבר ב-1908, חיבר רומן,¹³ שאף הוא, *בתמול שלשום*, שייך, לדעתי, לז'אנר המכונה *מבדה* / רומן היסטורי (historical fiction). ומאלף לענייננו יותר שהאירועים המתוארים בו כדמויות הפועלות מקבילים לאלה שב*תמול שלשום*. והנה בראשית הרומן היידי *דער ים דוישט* (עמ' 71), מובאת מערכה המתחוללת בחדר האוכל שבמלון יעקוב מלכו (1875-1931)¹⁴ אליו נכנסת אשה על סף טירוף הדעת לאחר שנודעה לה האמת שבנה הצעיר נפל בגליל. והנה תרגומי לקטע זה: "לחדר-האוכל (למסעדה) נכנסה אשה עניה, רזה ופניה עצובות. לפתע נעשה הכל שקט, כאילו הגיע היגון לכאן, וכולם החלו לדבר בשקט, וניגשה האשה למלכו ושאלה: 'איפה הבן שלי?'

הואיל ולא קיבלה תשובה, החלה לבכות. זאת היתה אימו של השומר שנהרג זה עתה בגליל. הנה, בחור בריא, עליו, שנסע לפלשתינה, אמר לה שיתנו לו שם מגרש ונחלה, ויתחיל חיים חדשים כחקלאי. אז יביא אותה ויחיו כולם יחד בשמחה. בחודשים הראשונים

היתה רגילה לקבל מכתבים מלאי תקוה. ואז שתק והיא חשבה: מסתמא בנה עסוק מאד ועל כן אינו כותב. יש כל כך הרבה עבודה והוא לבדו. ומתי תסע אליי? לפתע מקבלת היא מזרים מכתבים קצרים שכנה נפל כחייל על הגנת ארצנו.

היא לא האמינה. הוא נסע להתחיל חיים חדשים, היתה אומרת. היא מכרה כל אשר היה לה, ונסעה לפלשתינה. עכשיו, משוטטת היא כמטורפת (א' משוגענע) בכל המסעדות ושואלת אצל כולם איפה בנה. הלוא נסע להתחיל חיים חדשים, חזרת היא ואומרת. דיניאל ביקש מהנערה [בתו של מלכוב] שתיתן לאשה משהו לאכול.¹⁵

אף כי אין לי, לעת עתה, ראיות חותכות, דומני שהאשה-האם שברומן יידי זה היא היא אמו של ברלי שווייגר שעליו מסופר בקטע *בתמול שלשום*. ומן הניתן לנו ברומן היידי אולי יש להסיק על טיב הטיפול שטיפלה בה סוגיה צוויירינג ושבוכות אותו טיפול קיבלה את התמונה של ברלי.¹⁵

רחל ינאית מסיימת את פרקה בספרה, ששנים מעטות אחר פטירתו של ברלי שווייגר, מגיעים היא ובן צבי לטבריה והולכים לבית הקברות:

את קברו הטרי של ברלי שווייגר לא מצאנו ולא הועילו גם השמש והקברן, כאילו מעולם לא נכרה כאן קבר לקורבנו הצעיר של "השומר". לשוא חפשנו משורה לשורה במדרון הגבעה. כאילו נשחק ונמחק השם מעל המצבה, או אבדה אותה האבן ואיננה.¹⁶

ב. החבורה הגליציאית בירושלים

לאחר שעוקר יצחק את דירתו מבית שלמה פיינגולד, הקרוי *בתמול שלשום* 'בית המשומר'¹⁷ ועובר לגור בשכונת 'זכרון משה'¹⁸ מוזכר שרגילים בעלי-הדירות להשכיר חדרים לסטודנטים שלומדים בבית המדרש למורים שנוסד בסיוע חברת 'עזרה' ושנמצא בקרבת מקום¹⁹ (עמ' 237). מסופר שם שנתקרב יצחק לארבעה מהם מבני גליציה.²⁰ נדמה כי המפתח ליהודים של בני גליציה נמצא בפרק האחרון שבספרו של מנדל זינגר (1890-1946)²¹ עם יוסף חיים ברנר לארץ ישראל²² (חיפה 1969). ואלה דבריו:

עם בואי לירושלים התאכסנתי ימים אחדים במלון 'יורשבסקי' ומיד התיידדתי עם בעליו ר' יוסף הרלינג... אחר כך נכנסתי, יחד עם מאמצי דוד רפורט, לדירה משותפת עם ארבעה חברים ששכרוה בשכונת זכרון-משה בבית מיכלין,²³ לא הרחק מהסמינר של 'עזרה', אשר אליו רציתי להתקבל. השותפים לדירה היו יצחק לופבן²⁴ [1889-1948] (עבד אז *מצעני* של אליעזר בן יהודה) והתלמידים קריש מלר²⁵ (הסופר דב קמחי [1889-1961]), חברו יוגוויירט (אברן) ואברהם לוויין (אבטליון).

היחיד מבין הרשומים לעיל שאינו גליצאי במוצאו הוא אברהם לוין המוזכר פעמים אחדות באנו עולים מאת רחל ינאית (עמ' 16, 18-19, 41-42), הוא אחיו של נחום לוויין הלוי שנולד באוקראינה.²⁶

יצחק לופבן, יליד דמביצה שבמערב גליציה, היה חבר בתנועה החלוצית 'השחר' ועלה ב-1908. דומני שהמסופר *בתמול שלשום*, עמ' 237-238, על בני גליציה 'שהתגנבו מבית אבותיהם, שק פתילהם בידיהם וקצת מוונות כבגדיהם ותקוה לעתיד' חל על לופבן במיוחד. עליו רשום בתודה (עמ' 1604): "ב-1908 הצליח להשיג סכום כסף מסוים, נסע לטריאסט, קנה לו כרטיס אונייה ליפו. ורק בהיותו בדרך ארצה כתב לאביו מכתב-פרידה והודעה, שהוא נוסע לארץ ישראל".

השני בחבורה היה מנדל זינגר שנולד בכרוד, ולמד בבית המדרש למורים. ולאחר מכן חזר לגליציה, וחזר לארץ בשלהי 1934.²⁷ השלישי היה יונג[ווירט] שלפי גלבר היה הראשון בתנועת "השחר" לעלות ארצה ולהשתקע בה, והוא יליד קשנוב (Chrzanow), 38 ק"מ דרומית-מערבית מקראקא.²⁸ והרביעי היה דב קמחי שנולד בעיר יאסלו (Yasla, Yaslo), 94 ק"מ דרומית-מערבית מפשמישל שבמזרח גליציה. הוא היה בין מארגני תנועת הנוער "השחר" ובשנים 1907-1908 הוציא עיתון בשם זה. בקיץ תרס"ח (1908) עלה ארצה ולמד בבית המדרש למורים והיה למורה ולסופר.

לאור הפענוח ההוא יש להמשיך לחקור ולזהות את האחד מן החבורה ש"קבע את הרהורי לבו בתרוחם ופרסם אותם ב*תפועל הצעיר* או אולי במקום אחר".

הערות

1. בפתח-דבר לספרי *מראות ומקורות*: מהדורה מוערת ומאירת של הכנסת כלה לשי"ע עגנון (ירושלים ותל-אביב 1995, עמ' 5) אני משתמש לראשונה בחיבה שחידשתי 'הקבאר' כתרומה למושג/מונח annotation. קצרה שם הידיעה לנמק את היוניותו של החידוש ולהסבירו. אמנם מקובלת עלינו צורת התפועל הסבילה 'מוער/מוערת' בהוראת הצורה הפעלית annotated. כגון 'מהדורה מוערת' וכדו'. אך הצורה השמנית - annotation - אס תהיה גזורה משורש-תפועל זה, 'העצה' תהיה כעיייתית ביותר והואיל ומשמעה של חיבה זו הוא גם 'remark' וגם 'footnote'. וכידוע אין לאנוציה-להבאר לא מזה ולא מזה כי מורה היא על סוג פעולה מיוחד ועצמאי. יתרה מזו - צורת התפועל הפעיל כלומר, 'to annotate' ודאי ודאי שהיא רחוקה מן 'להעיר' (to comment, to remark) או מלכתוב 'הערות' 'to footnote'. על כן הצעתי את 'הקבאר', 'הקבארה' annotating ולקבאיר to annotate. יש בחידוש לשוני זה מן השורש "באר" ומן המשקל הקבאר ומן הצליל של 'הקבארה'.
2. לעיונים כפנים התיאורטיים, המעשיים והבעייתיים שבקבארה מבחינת הטקסט, המחבר, הקורא והמקבאיר ראה, למשל המסות מס' 6-10 (עמ' 130-205) ב: David C. Greetham, ed., *Annotation and Its Texts*, N.Y. 1991. וכן Stephan A. Barney (ed.), *Textual Scholarship*, N.Y. 1992, עמ' 368-370.
3. כנרבי יסוד יש לראות את מחקרי הקודמים: "התבוננות בפרטי תמול שלשום", קובץ עגנון, ירושלים, 1994, עמ' 178-221; "מסעו של יצחק קומר באירופה: עיונים בראשית הדברים", חקרי עגנון: עיונים ומחקרים ביערת שי"ע עגנון מוגשים ליהודה פרידלנדר, רמת-גן, 1994, עמ' 13-38; והמחקרים שהכנתי יחד עם רעיית, ד"ר טובה ברגי הולץ: "הזקן מיפו: מוריץ האל", *תרכיץ* 59: 2-1 (תשרי-אדר תש"ן, 1990), עמ' 215-228; "S.Y. Agnon's Tmol Shilshom as a Medical Record; *Korot: A Bulletin Devoted to the History of Medicine and Science*, 37: 9-10 (Fall, 1989), pp. 629-649.
4. מן ממותר להוסיף כי ההבאים לא יושתחו על מחקרים אלה בלבד, אדרבא הם יסתמכו על מיטב העיונים והמחקרים העוסקים בסוגיות השונות.
5. כל הציטוטים מתוך כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך חמישי, *תמול שלשום*, ירושלים ותל-אביב 1966 (מהדורה שתיים-עשרה מתוקנת).
6. נחבי יצחק בן צבי, בחמישה כרכים, כרך א' *זכרונות והשלמות*, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 90-92.
7. בנימין מוכר *בתמול שלשום* בשמרי-כינויו זה בעמ' 51, כשפונה ירידה רבינוביץ, חברו החדש של יצחק קומר, בשאלה על שום מה אין הצעירים עולים מגליציה לארץ ישראל. רבינוביץ תודה ואומר: "דומני חרץ מר' בנימין וד"ר טהון [ד"ר יעקוב יוחנן טהון 1880-1950] לא זכיתי לראות אדם מגליציה. בני עירך הם? לא? אבל את מאמריו של ר' בנימין אתה מכיר?" ואכן מאמריו של ר'

בנימין נתפסו למשל בלוח אחיאסף, י, תרס"ג, עמ' 204-191 בשם "רשימות קטועות" ובחברות שונות של המעורר. לאחר עלייתו בשם רבינוביץ (1907) נתפסו מאמריו בהפעל הצעיר. לרשימת מאמריו ראה איהו וג. קרסל, *מפתח ל-50 כרכי הפועל הצעיר*, תרס"ח-תשי"ז, תל-אביב, 1968 בערך 'דולר-פלדמן, יהושע', עמ' 327.

6. דברי זכרון אלה נתפרסמו לראשונה בהפעל הצעיר ג, 12 (ג' ניסן תרע"ז - 12/4/1910) בשם "שלושה שמתו כאחד (מלמד, שווייגר וקורנגולד)", עמ' 7-6 ולאחר מכן יחד עם "כרונות והרהורים" מאת יעקוב רבינוביץ (1875-1948) בספרון בשם *זכור: מעבת זיכרון לחללי הפועלים העבריים בארץ ישראל*, נערך על ידי א.ז. רבינוביץ, יפו, תרע"ב. כל הציטוטים ומספרי העמודים הם על פי ספרון זה. *הפועל הצעיר* הני"ל עמ' 6, מעיר ר' בנימין בשולי העמוד: "כותב הטורים האלה שהה אז בחו"ל ורשם רשימה זו על פי השפעת הרשם הראשון של הידיעה המעצבה".

7. רחל ניאית-בן-צבי, *אנו עולים: פרקי חיים*, תל-אביב, 1959, עמ' 141. בשינויים מועטים חוזרים דברים אלה בספרה *דרכי סיפורה*, ירושלים, 1972, עמ' 87-86.

8. יצחק בן-צבי, *פועלי ציון בעלייה השנייה*, תל-אביב, 1950, עמ' 92.

9. *אנו עולים*, עמ' 141-142.

10. בגרסה המאוחרת *דרכי סיפורה*, עמ' 86, הושמט, משום מה, המשפט הזה. והלא לגבי המסופר *תמול שלשום* המשפט המושמט הזה בעל-משמעות מיוחדת, שהרי יש בו ללמד על קשריו עם בנות אחרות ועם בחורה אחת בשם 'מרים' במיוחד.

11. *דרכי סיפורה* עמ' 87 נתוספה התיבה "חברנו" ולשון פגישה של הדוברת היא: 'דוקטור, הצל נא את חברנו כרלה! והרי במקביל מכונה הוא *תמול שלשום* 'ברלי חברנו'.

12. *דרכי סיפורה*, שם, מוסיפה רחל ניאית: "מאז כבר פקדו אוחנו אסונות רבים, ורבים מיקרנו הלכו לעולמם, אך את רחל לא אשכח, ותמיד אזכור אותו כמו שראיתיו ברגעיו האחרונים".

13. יצחק מוסעלאוויטש, *דער ים רוישט: דער צעהלונגען און סקיצען*, ניו-יארק, 1921. קטע ממנו תורגם לעברית ונכלל באנתולוגיה של מרדכי חלמיש, *מכאן ומקרב: אנתולוגיה של סיפורי יידיש בארץ ישראל מראשית המאה ועד ימינו*, ספרית פועלים, 1966. הקטע נקרא "עת הגפנים סמדר נתנו ריחם", עמ' 32-28.

ידידי ד"ר שמהן בקרובין הואיל בטובו להראות לי את מחקרו "זיהוי האמיתי של חיימיקה השומר" בסיפורו של אליעזר שמאלי. בו מזהה הוא את חיימיקה השומר עם ברילי שוייגר. המאמר עומד להתפרסם במכללה 12.

14. כידוע מוזכר מלכות בשמו ומתואר בפרוטרוט *תמול שלשום* עמ' 378 ואילך. על מלכות ההיסטוריה ודמותו *תמול שלשום* קרא: נורית גוברין, 'קנאי, זועם, אוהב: יעקוב מלכות' *דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ ישראל*, תל-אביב, 1989, עמ' 62-113.

15. בעצם איזכורה מעוררת התמונה הזו צרור היראהים ושאלות בלב הקורא. מה תפקידיה הספציפיים במקרה ארוטית-למחצה זו - אהבה/מות וכדו? על שום מה מוזכר אותה המספר פה דווקא? אם אכן רואה יצחק את התמונה יהיו משמעה שונים במקרה שאין מציצות בה ענינו. מה באה התמונה להשמיענו על סוגיה ציורית - על יזהרת-התנגדותה, על הודעה עם האידיאלים שלמענם נפל גיבור זה? הוזה התמונה המוכתרת במסה זו עם התמונה שבחדר של סוגיה? באילו נסיבות נצטלמה/נצטיירה התמונה? מאיזו תקופה היא? התשובות לשאלות אלה והדומות להן תובלנה מאליהן לאינטרפרטציות שונות של המערכה הזו - אך כולן הן מחוץ לתחומה של מלאכת ההבארה ותכליתה. אגב, תמונה זו היא היחידה ברומן, פרט לתמונת הסתמיות לחלוטין מזוירגלים צרפתיים התלויות על הקירות בחדרו של ירקוני (עמ' 55).

אף כי בעיקר נדונים ציורים אמנותיים, חלות מקצת המסקנות גם על השימוש הספרותי כגון זו של ברלי שווייגר ועל כן מופנה הקורא למחקרה של ניצה בן-דב: "שיטעמו בגופם מה שהם מפיטיטים - חולי ואמנות משידה לעגונן", *אלפיים*, ו, תשנ"ג (1992), עמ' 159-183. ובספריו של אבנר הולצמן, *ספרות ואמנות פלסטית*, תל-אביב, 1997; *מלאכת מחשבת: הספרות העברית לנוכח האמנות הפלסטית*, חיפה-תל-אביב, 1999, ובפרט האיזכורים לעגונן, ראה לפי מפתח השמות, עמ' 349.

16. רחל ניאית, *אנו עולים*, עמ' 142. *דרכי סיפורה*, עמ' 87 שונה הניסוח במקצת: "אך את קברו של ברלה שווייגר לא מצאנו. לא ידעו את מקום קבורתו גם השמש והקברן. כאילו נשחק ומחוק השם

מעל המצבה, או לא הוצבה כל מצבה. כאילו לא נכרה בטבריה קבר לחבר הצעיר של 'השומר'". לשם השלמת הסוגיה הזו מעניין לציין שכעבור שלושים וחמש שנים אחר הרצחו של דוב שווייגר אכן הוקמה מצבה (שנייה?) על קברו. ראה יוסף ברן, 'עם גלוי המצבה לדב שווייגר ומ. זידלין, שניהם מאנשי ההגנה והשמירה'. *הפועל הצעיר*, ל"ז, 20 (כ"ג שבט תשי"ד 17/2/1944) עמ' 10.

חל שיכנסו ברפוס ורשום "רק 25 שנים אחרי מותם". צריך להיות כמובן 35 שנים. דבריו אמר: "שוכבות ורצינות התמוגו בו יחד. אינטליגנציה ופשטות השתלבו בו כל כך יפה... כל כך צעיר היה בעולותו ארצה, רק בן 17. דרך כה ארוכה עבר עד הגיעו הנה: מוקוה ישראל, גדרה, פתח-הקנה, כל מושבות הגליל... בדרך למצפה נפצע על ידי ערבים. לא הוגשה לו העזרה הראשונה... הורעל הדם ותוך כדי מאבקים וסבל מת בבית החולים הסקוטי בטבריה".

17. *תמול שלשום*, עמ' 200-201 מסופרים פרטים על 'בית המשומר' ועל בעליו שאינו מוזכר בשמו. הכוונה, כידוע, למר שלמה פיינגולד (1865-1935), לחולדותיו קרא: מרדכי אליאב ויוסף לנג, "שלמה פיינגולד: מומר או יהודי נאמן לעמו? קווים לדמותו השנויה במחלוקת", *קתדרה* 93, ספטמבר 1999, עמ' 81-110. העימות בין העובדות ההיסטוריות למובא *תמול שלשום* על פיינגולד, 'אשחזו ובחתי', ועל הבית מאלף ביותר. אגב, במאמר נמצאות תמונות של פיינגולד ושל 'ביתו' שברחוב יפו (מס' 31) בירושלים כיום.

18. תולדות השכונה, תיאור דייריה והשוכרים חדרים בה מובאים *תמול שלשום*, עמ' 237-238. השווה בן-אריה, בעיקר עמ' 285-297. עודני מבקש את המקור בו מתועד המשפט הזה *תמול שלשום*, עמ' 237: "זאף על פי שרופא חכם הזהיר שלא יטעו אילנות, שאילנות צריכים מים, ומים מביאים ירושים, וירושים מביאים את הקדחת, אף על פי כן נטעו אילנות, ומקמצים מפייה ומשקים אותם, ואשה מודדת בהם את ילדיה הרבים".

19. לתולדות בית המדרש למורים ('הסמינר למורים' מטעם "עזרה") שנפתח ב-1904 קרא: בן-אריה, שם, בעיקר עמ' 580-587; וחל אלבוים-דרור, *הזינוק העברי בארץ ישראל*, א: 1854-1914, ירושלים 1986, עמ' 310-315; לחיאור ראשוני של הסמינר ותוכנית הלימודים קרא הסקירה 'בתי הספר בארץ ישראל' שנתפרסמה ב*הזינוק*, 1, 1910-1911, במיוחד עמ' 327-328.

20. מעניין שבמסחר "במעלה ההר", המציירת את ראשית ימיו של הסמינר למורים, מוסר חיים אריה זוטא (1868-1939): "במשך הזמן התחילו לבוא לבית-המדרש למורים "עזרה" צעירים מרוסיה ומגליציה, מאלה שבאו לכתחילה לשמע "בית המדרש למורים בירושלים" ומאלה שישבו בארץ מאז, כנחות בריאים ורעננים, מלאים יהדות מקורית, צעירים לאומיים, שהעשירו את המוסד ועשוהו לבית מדרש למורים ראוי לשמו". (ספר *היובל של הסתדרות המורים בארץ ישראל*, 1929, עמ' 121).

21. על מגדל זינגר קרא: דוד תדהר, *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכונניו*, תל-אביב, 1947 ואילך כרך י"ט, עמ' 5663-5664. וג. קרסל, *לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים*, מרחביה, 1965, א, עמ' 741.

22. פרקי הספר בעיקרם, פרט לפרק האחרון, "בארוחת שבת עם ברנר ויוסף אהרונוביץ בירושלים", עמ' 95-96 מצויים גם ב"מברודי לארץ ישראל" מאת מגדל זינגר הכלול בספר *העלייה השנייה הערוך בידי ברכה חכם בהשתתפות אליעזר שוחט, תל-אביב, תשי"ז (1947)*, עמ' 112-129. בפרטים רבים דומה המסופר בהם לרשום בספרו היידי של זינגר *פון מיין היימלאנד: זכרונות און בילדער פון ארץ ישראל*, ווין, 1919.

23. על ר' חיים מיכל מיכלין (1867-1937) קרא תדהר, שם, א', עמ' 376-378, ובתארת שיבה: ספר *החיים מושג להרה"ג ר' חיים מיכל מיכלין הי"ד*, תרכ"ד-תרצ"ז, עמ' 52-56, 73-74.

24. על יצחק לופבן קרא תדהר, שם, ד', עמ' 1604-1605. קרא גם נתן מיכאל גלבר, *תולדות התנועה הצינונית בגליציה*, ירושלים, 1958, ב', עמ' 695-696 הערה 138, 699-699.

25. לתולדות דב קמחי קרא תדהר, שם, ג', עמ' 1266. על תנועת "השחר" ("הסתדרות הבחורים התלמודיים") שנוסדה בחול המועד פסח תרס"ז (1907) בדמביצה, גליציה, ועל 'כריש מלר' (קמחי) כאחד המארגנים מייסדים של אותה תנועת-נוער וכאחד הפעילים בה, ראה גלבר, שם, עמ' 695-700.

26. על נתום לוין (הלוי) 1889-1963 קרא תדהר, שם, ו', עמ' 2662. נתום לוין היה יליד גלובוב שבכרך צ'רניגוב באוקראינה. אני מודה לגב' שולמית לסקוב שטרחה בעדי ומצאה (בפרוטוקולים של

הסמינר למורים הנמצאים בארכיון בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב, מיכל 95 חיק 13 ;
 'אסיפת המורים (מחברת אחת) שאברהם לוי זכה בתמיכה של 10 פר' לחודש אם יתקדם
 בלימודיו. בפרוטוקול י"ח שבט תרס"ח, י"ז אדר שני תרס"ח ובפרוטוקול ללא תאריך,
 ובפרוטוקול י"ח אדר תרס"ט נמצאים פרטים הקשורים אליו.
 27. עליו קרא גלבר, שם, עמ' 778 הערה 97.
 28. עיין עליו גלבר, שם, עמ' 700 הערה 147. עד כה לא עלה בידי לחשוף את שמו הפרטי. הגב'
 לסקוב כתבה לי שגם בפרוטוקולים הנ"ל לא מופיע שמו הפרטי. עליו רשום כי "החל לבוא פעמים
 רבות וצריך להזהירו שיהיה דיוקן". תודתי אמורה לגב' לסקוב על שעמלה למצוא פרט זה ועוד
 פרטים אחרים עליו. אכן בהפועל הצעיר, ר', מס' 23 (ה' באדר ב' תרע"ג 14/4/1913) עמ' 15,
 נמצא דין וחשבון של האסיפה המייסדת של אגודת הפקידים בחתימת ח' זידמן ר"ל. יונגרויט
 (מוזכר). יש לבדוק ולראות אם 'יונגרויט' זה הוא שלמד בבית המדרש למורים ולחפש מידע נוסף
 עליו 'ולפענח' את האותיות ל.ז.ו.

דן מירון

חלום בעשן על חוף ים המלח

על השירה הפוליטית של אצ"ג ועל "חזון אחד הלגינות"

1. השיר הפוליטי כטקסט החותר תחת עצמו

עד לפני שנים לא רבות הדירו עצמם הביקורת והחקר הספרותיים הרציניים כמעט לגמרי
 מעיסוק באותו חלק מרכזי ביצירת אורי צבי גרינברג המזוהה כ'פוליטי'. מתן הדעת הופנה
 רובו להיבט הלירי, האישי והמטאפיזי ביצירת המשורר, אף כי לאורך חלקים רחבים
 מהתפתחותה של יצירה זו ההפרדה בין ההיבטים השונים - האוניברסלי והלאומי, האישי
 והפוליטי - היתה מלאכותית, ולמעשה, בלתי-אפשרית. אמנם, כל אותה תקופה נכתבו
 מאמרים רבים, בעיקר על-ידי חסידיו הפוליטיים של אצ"ג, שעסקו בשיריו הפוליטיים
 והעלו אותם על נס. אלא שמאמרים אלה, רובם ככולם, הסתירו תחת מטווה דיוק של
 ניתוח והערכה ספרותיים פובליציסטיקה פוליטית מסוג קלוקל במיוחד: כותביהם נאחזו
 בתוקף האמירה השירית של המשורר וחסכו לעצמם את ההנמקה וההוכחה,
 שפובליציסטיקה פוליטית אמיתית חייבת בהן. באותה עת לא טרחו כלל לברר אותם
 היבטים סיגנוניים, מבניים וז'אנריים בשירים שבהם עסקו, אשר מהם, מן המירקמים
 והתכניות שבהם, נבע אותו תוקף שירי, שמותר היה אפילו לכנותו חזוני או 'נבואי'.
 כותבי המאמרים פשוט הסתפקו בריחוף סלקטיבי מאוד מעל גבי הרובד הטיעוני-אידיאי
 של השירים, בחרו מתוכם אמירות וניסוחים שהתאימו להשקפת עולמם, ובצורה זו החמיצו
 אפילו את המורכבות של אותו רובד עצמו; היינו, לא הביאו לביורו אפילו את הפוליטיקה
 של אצ"ג, שיש בה תמיד עמדות והכרעות בלתי-צפויים, מפתיעות. אלו מן הצד שכנגד,
 יריביו הפוליטיים של אצ"ג, במידה שלא הסתפקו בגינוי כולל וגורף של השירים הנדונים
 - תוך כרי הודאה בחצי-פה בעוצמתם הפיוטית או גם ללא הודאה כזאת - העלו, במקרים
 הטובים ביותר, פירושים פסיכו-סוציולוגיים, שהיו צריכים להסביר כיצד התדרדר המשורר
 לעמדות הפשיסטיות שלו משום עימות בלתי-מגובש ובלתי-מוצלח עם הטראומות שספג
 בקרבות התפירות במהלך מלחמת העולם הראשונה. אף כי ביוררים אלה (בעיקר אצל
 כנעני, 1950) נעשו תוך הכרה מלאה בכישרון הפיוטי החד-פעמי של המשורר, לא השתדלו
 הפרשנים הללו - בעלי החינוך המארקסיסטי והפסיכואנליטי - לקשר את העמדות עם
 המירקם הפיוטי, שבו מצאו את ביטויים, ולהבין את הזיקה בין הפוליטי לפיוטי ביצירת
 אצ"ג. אדרבא, מדברי הפרשנים הללו השתמע, ולו גם בעקיפין, שהפיוטי והפוליטי
 שבאצ"ג לא היו קשורים זה בזה, ושהראשון עפל קורבן בידי השני.
 לפני שנים אחדות השתנה מצב זה, בעיקר בזכות הופעת מחקרו החלוצי של חנן חבר
 פייטנים ובריונים - על צמיחת השיר הפוליטי כא"י (1994). חבר, הגם שלא התעלם כלל
 מן התיפקוד הפוליטי של השיר הפוליטי האצ"גי, אלא להיפך, טרח הרבה בביורו הרקע
 ההיסטורי המדויק והנסיבות הפוליטיות, שמתוכן צמחו שירים מסוימים, ביקש להבין את
 השיר הפוליטי כז'אנר ספרותי בעל התפתחות אימננטית, אשר במסגרתו הופכת ההכרעה
 הפוליטית של המשורר לצורה, לאמצעי ביטוי, למערך של התמודדות תמאטית וסימבולית

